

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477)+929.5

Станіслав Келембет

ВЕЛИКІ КНЯЗІ ЧЕРНІГІВСЬКІ: ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ МОНГОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ

У статті досліджується питання про великих князів, які правили у Чернігові після загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.) і до утвердження там його сина, Романа Брянського (1280-ті рр.). Імена цих князів нам відомі лише з церковних пом'яників – Введенсько-Печерського та Любецького синодика. Автор пропонує версії про походження, а також приблизну хронологію правління згаданих князів – Святослава Всеволодовича, Всеволода-Лаврентія Ярополчича і Всеволода-Семена Володимировича (?).

Ключові слова: Чернігів, династія Ольговичів, Введенсько-Печерський пом'яник, Любецький синодик, літописи, генеалогія.

В історії давньої Південної Русі (басейн Середнього Подніпров'я), зокрема й Сіверщини, безперечно, найбільш «темним» періодом є час її знаходження у складі західної частини Монгольської імперії – т. зв. Улусу Джучі (більш відомого під дуже пізньою і некоректною назвою «Золота Орда») від 1240-х до 1370-х рр. Обмеженість наших знань про історію Сіверщини монгольського періоду пов'язана, в першу чергу, з тим, що в даний час у Південній Русі, навіть у Києві, внаслідок загального культурного занепаду взагалі припинилося ведення літописів; принаймні, такі не залишили хоча б якихось слідів свого існування¹. Літописців же Північної Русі події на далекому півдні цікавили мало: зафіксовані ними події, що стосуються Сіверщини, можна перерахувати буквально на пальцях однієї руки, причому всі вони відносяться до середини – 2-ї половини XIII ст., залишаючи абсолютною «білою плямою» період з кінця XIII до середини XIV ст.² Що стосується Галицько-Волинського літопису (доведеного до кінця 1280-х рр.), то його звістки про Сіверщину монгольського періоду також є дуже нечисленими, причому майже всі вони стосуються лише свояків галицько-волинських Романовичів – Михайла Чернігівського та Романа Брянського. Чернігів у вказаній пам'ятці після 1246 р. згадується всього два рази, та й то навіть без конкретного імені його правителя. Загалом же ми вимушені констатувати факт, що в літописах за величезний, більш ніж 150-річний період з 1246 по 1401 рр., не згадана жодна особа з титулом князя Чернігівського!

Зі вказаних причин нашим головним джерелом про князів Сіверщини монгольської доби є такі специфічні пам'ятки, як церковні пом'яники, інакше звані синодиками. Давній пом'яник князів Чернігівських, у редакції кінця XV ст., зберігся до нашого часу в складі двох пізніших пам'яток. Основна з них – це пом'яник Введенської церкви у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, започаткований у 1654 р. (далі – Введенсько-Печерський пом'яник, ВПП); інша – синодик Любецького Антонієвського монастиря, започаткований у 1751 р. (далі – Любецький синодик, ЛС). Хоча обидві пам'ятки і мають дуже пізні походження, внесені до них списки князів XI – XV ст. як великих (власне Чернігівських), так і удільних, безперечно, уви-

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент.

брали в себе поминальні записи, що робилися відразу після смерті самих цих князів. Основну цінність для нас представляє більш давній і повний ВПП, а ЛС, порівняно з ним, практично не містить додаткових даних; крім того, в ньому фіксується ряд пропусків та ненавмисних помилок, зроблених переписувачем³.

У даній статті ми спробуємо проаналізувати ті скупі дані, що збереглися у пом'яниках про чернігівських володарів за кількадесятирічний період – від загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.) і до утвердження в Чернігові Романа Старого, князя Брянського (1260/1280-ті рр.). Отже, у ВПП між Михайлом Всеволодовичем та Романом Старим записані наступні особи, які теоретично могли князувати в Чернігові (цитати подаємо курсивом, у квадратних дужках наводимо також відповідні варіанти з ЛС)⁴.

«Вели(к): Кн(з): Пантєлємона, Мстислава Че(р)ниговского, и Кн(я)гню его Марфу.» [«Ве(л): Кн(я)зя, Пантєлимона Мстиславича (помилково саме так. – С. К.) Чернѣ(г): и Кн(я)гню Его Марфу»]. В цьому запису, безперечно, поминається Мстислав II Святославич – дядько Михайла Всеволодовича, який насправді був не наступником, а попередником Михайла в Чернігові (загинув у битві з монголами на р. Калці 1223 р.). Інший Мстислав Чернігівський, Глібович, записаний у пом'янику дещо нижче. Як бачимо, в даному випадку хронологічна послідовність великих князів Чернігівських є порушеною (до речі, вже вдруге – дещо раніше великий князь Костянтин-Олег († 1204) поминається після його брата, Данила-Всеволода Святославича, хоча реально князував у Чернігові перед ним).

Далі, після двох удільних князів кінця XII ст., у ВПП записано «Вели(к): Кн(з): Антонія Володимира. Игоревича, и Петронеллу:» [«Кн(з): Антонія Володимира игоревича»]. Мова йде про Володимира Ігоревича (народився у 1170 р.), старшого сина знаменитого Ігоря-Георгія Святославича, князя Новгород-Сіверського та великого князя Чернігівського († 1201). Його титул у ВПП – великокняжий, але без звичного уточнення «Чернігівського», – напевне, пояснюється тим, що протягом 1206 – 1208 та 1211 рр. Володимир Ігоревич посідав великокняжий стіл у Галичі, який за своїм значенням уже нічим не поступався Чернігову⁵.

«Вели(к): Кня(з): Олга Черниговского, Въ иноце(х) Павла: Кн(я)гню его Єфросинію:» [у ЛС пропуск]. За нашим переконанням, у даному запису поминається Олег-Павло Ігоревич (народився у 1174/75 р.), син Ігоря Святославича та молодший брат Володимира Ігоревича, записаного безпосередньо перед ним. Був тотожним з князем Олегом Курським, який у 1226 р. мав масштабний конфлікт з Михайлом Чернігівським. Напевне, причиною цього конфлікту було суперництво за Чернігів, де Олег цілком міг посісти великокняжий стіл у 1225 р., під час перебування Михайла в Новгороді. Після миру 1226 р. Олег Ігоревич, можливо, визнавався рівним співправителем Михайла Всеволодовича в Чернігівській землі⁶. Тому цілком логічно, що у ВПП Олег записаний після Михайла, але до Мстислава Глібовича, великого князя Чернігівського у 1235 – 1239 рр. (див. нижче).

Далі, після п'яти удільних князів 1-ї половини XIII ст. – синів Мстислава Святославича († 1223) та Ярослава Всеволодовича († 1198) – у ВПП йде перший запис, який відноситься безпосередньо до нашої теми. «Вели(к): Кн(з): С(вя)тослава Всеволодича. Черниго(в)ского Въ иноце(х) Онуфрїа: и Кн(я)гню его Марїю: и С(ы)на его Бориса:» [«Ве(л): Кн(я)зя: С(вя)тослава Всеволодича че(р). и Кн(я)гню Его Марїю и С(ы)на ихъ Бориса:»]. На перший погляд, тут поминається добре відомий Святослав III Всеволодович, великий князь Чернігівський, потім Київський († 1194). Саме так і вважав Р. В. Зотов⁷. Однак, по-перше, постає питання: чому цей Святослав Всеволодович поминається після свого молодшого брата Ярослава, п'яти власних синів і навіть кількох онуків, включаючи Михайла Всеволодовича († 1246)?!

Та головне, насправді Святослав III Всеволодович, як і має бути, у пом'янику записаний значно раніше, у його початковій частині. Серед великих князів Чернігівських з іменем Святослава тут поминаються: 1) Микола-Святослав – син Ярослава Мудрого, засновник роду князів Чернігівських († 1076); 2) інший Микола-Святослав з дружиною Анною; 3) Святослав, у чернецтві Гаврило, з дружиною Катериною. Щодо

другого з цих Святославів, то ще М. Д. Квашнін-Самарін, який був знайомий лише з випискою архієпископа Філарета (Гумілевського), де Микола-Святослав названий князем (а не великим князем) Чернігівським⁸, ототожнив його зі старшим сином записаного перед ним Давида Святославича – Святошею, який у 1107 р. постригся в ченці Києво-Печерського монастиря під іменем Миколи⁹. Після публікації Р. В. Зотовим оригінального тексту ЛС з'ясувалося, що Микола-Святослав титулувався там великим князем Чернігівським, яким Святоша ніколи не був. Тим не менш, Зотов визнав у даному випадку великокняжий титул помилковим, і слідом за Квашнінін-Самарінін ототожнив Миколу-Святослава зі Святошею Давидовичем¹⁰.

Однак навряд чи подібна помилка була можливою в початковій частині синодика, де поминалися *виключно* великі князі Чернігівські. Крім того, за даними Києво-Печерського патерика, Святоша-Микола прожив у чернецтві аж 36 років (3 роки працював у поварні, 3 роки привратником і 30 років жив у келії)¹¹. Якби у ВПП-ЛС поминався саме Святоша, то яким чином можна пояснити, що тут не відзначений навіть сам факт його постригу в чернецтво? Адже в такому джерелі, як церковний пом'яник, усі випадки прийняття князями чернецтва обов'язково відзначались (хоча більшість із них і були формальними, здійсненими лише в передчутті близької смерті). Виходячи з цього, ми цілком погоджуємося з думкою А. В. Шекова, що в даному запису пом'яника мова йде про Святослава Ольговича († 1164), молодшого сина Олега-Михайла Святославича (№ 3)¹². У хрещенні він дійсно звався Миколою, про що свідчить його власний Устав Новгородській єпископії 1137 р.¹³, а також дані сфрагістики¹⁴.

Щоправда, Р. В. Зотов вважав, нібито Святослав Ольгович поминається у наступному запису пом'яника як Святослав, у чернецтві Гаврило. «Що князь, згаданий у даній статті Синодика повинен бути по батькові саме Ольгович, це видно ще з того, що за літописами ми знаємо лише трьох вел. князів чернігівських Святославів, з котрих Святослав Ярославич уже був вміщений вище, у статті № 2 рукописного Синодика, а Святослав Всеволодович буде показаний нижче, у статті № 24»¹⁵. На перший погляд, це дійсно так. Святослав, у чернецтві Гаврило, у пом'янику записаний з дружиною Катериною, а Святослав Всеволодович (№ 35) – з дружиною Марією. Більше того, після публікації ВПП з'ясувалося, що Святослав Всеволодович у чернецтві звався Онуфрієм, а не Гаврилом. Отже, мова, безперечно, йде про двох різних Святославів Чернігівських. Але чи обов'язково ототожнювати Святослава-Онуфрія Всеволодовича саме з Святославом III Всеволодовичем? Судячи з місця його запису – зовсім ні. А. В. Шеков вважає, що Святослава-Гаврила слід ідентифікувати зі Святославом Всеволодовичем († 1194). Що ж до Святослава-Онуфрія Всеволодовича, дослідник припускає: «Вірогідно, під умовним № 24 (за нумерацією Зотова. – **С. К.**), судячи з його місця у пом'янику, приведено вказівку на не відомого за іншими джерелами князя, що помер у XIII ст. (сина великого князя Всеволода Святославича Черного – ?)»¹⁶.

Дійсно, під третім Святославом Чернігівським, у чернецтві Гаврилом, у пом'янику міг матися на увазі лише Святослав III Всеволодович. По-перше, в такому випадку його місце буде точно відповідати хронології правління великих князів Чернігівських: він поминається після Святослава-Миколи (Ольговича) і перед Ярославом (Всеволодовичем). По-друге, свідчення пом'яника про постриг Святослава Всеволодовича у чернецтво (з ім'ям Гаврила) підтверджується й літописними даними¹⁷, тоді як про Святослава Ольговича літописи цього не повідомляють. Та головне, в наступному розділі ВПП – «Помяни Г(оспод)и д(у)ша Бл(а)говѣрны(х), Велики(х) Кн(я)ги(н)», – зустрічаємо «Вели(к): Кн(я)гну Єкатерину С(вя)тослава Київського»¹⁸. А вона могла бути лише дружиною Святослава Всеволодовича, який протягом життя княжив і в Чернігові, і в Києві. Безперечно, мова йде про *ту саму* Катерину, яка записана і в чернігівському пом'янику – разом зі своїм чоловіком, який тут названий великим князем не Київським, а Чернігівським.

Таким чином, можна вважати беззаперечним той факт, що Святослав Всеволодович, у чернецтві Онуфрій, одружений на Марії, не може бути тотожним зі Святославом III Всеволодовичем, у чернецтві Гаврилом, одруженим на Катерині.

Отже, Святослав IV Всеволодович займає перше місце серед тих великих князів Чернігівських, які були такими після загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.), а за літописними даними взагалі не відомі.

«Вели(к): Кн(з): Феодора Мстислава Глѣбовича Черниговского:» [*«Вє(л): Кн(я) зя Феодора Мстислава Глѣбовича:»*]. Мстислав III-Федір Глібович, молодший двоюрідний брат Михайла Всеволодовича, посідав чернігівський стіл у 1235 – 1239 рр. – в якості васала Михайла під час його княжіння у Галичі та Києві. Хоча після 1239 р. Мстислав у джерелах не згадується, чисто теоретично він міг князувати в Чернігові й після загибелі Михайла Всеволодовича¹⁹. Однак такий варіант є досить маловірогідним, а тому включати Мстислава Глібовича до числа великих князів Чернігівських монгольського періоду ми не будемо.

Далі, після двох удільних князів, йде поминання «Вели(к): Кн(з): Всеволода Ярополчича Черниго(в)ско(го) и менемъ Лаврентія: И кн(я)гини его Феодору и Настасію:» [*«Вє(л): Кн(з): Лаврентія Всеволода Ярополчича че(р). и Кн(я)гню Его Анастасію.»*]. Напевне, Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич, молодший троюрідний брат Михайла Всеволодовича (за іншими джерелами не відомий), княжив у Чернігові після Святослава IV Всеволодовича.

Далі, після загадкового князя Івана Андрійовича (у ЛС пропущений) у ВПП записано «Кн(з): Василія Черниговского, и Кн(я)гини его Феклы:» [*«Кн(з): Василія и Кн(я)гню Его Феклу.»*]. Це єдиний випадок у ВПП, коли географічна складова «Чернігівського» вживається без відповідного титулу «Великого Князя». Ми схильні вважати, що в даному випадку слово «Великого» навряд чи могло бути пропущене переписувачем, оскільки в ЛС воно також відсутнє; більше того, тут пропущене і слово «Чернігівського». Через це загадкового Василя до числа великих князів Чернігівських ми залучати не будемо, хоча й усвідомлюємо, що повністю такий варіант виключати не можна. Якщо читання ВПП все-таки правильно передає текст протографу, то це, мабуть, означає, що Василь був сином якогось великого князя Чернігівського (Всеволода-Лаврентія Ярополчича?), який так і не встиг отримати власного уділу.

«Вели(к): Кн(з): Симеона, Всеволода Черниго(в)ско(го), и С(ы)на его Кн(я)зя Феодора. С(вя)тослава оубієнна(го) о(т) литвы. и Кн(я)гню его Евфимію:» [*«Кн(з): Симеона Всеволода че(р): и С(ы)на Его Кн(я)зя Феодора С(вя)тослава оубієннаго о(т) литви Кн(я)гню Его Евфимію.»*]. У цьому запису поминається ще один великий князь Чернігівський, за іншими джерелами не відомий – Всеволод V-Семен.

Наступним у ВПП записаний великий князь Роман Старий Чернігівський та його син Олег, також великий князь Чернігівський, у чернецтві Леонтій. Обидва вони, на відміну від попередніх князів, відомі нам також і за літописними даними, де Роман протягом 1263 – 1285 рр. фігурує як князь Брянський. Великим же князем Чернігівським Роман Михайлович, крім церковного пом'яника, був названий також у напису від 26 вересня 6796 (1288) р., що читався на іконі пресв. Богородиці з Брянського Свенського монастиря (це питання буде розглянуте нами в окремій роботі).

Таким чином, дані ВПП дозволяють стверджувати, що протягом досліджуваного періоду чернігівський стіл посідали, як мінімум, три особи з титулом великого князя: Святослав IV Всеволодович (у чернецтві Онуфрій), Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич та Всеволод V-Семен. Далі ми спробуємо, наскільки це взагалі можливо, визначити походження кожного з них. При цьому будемо виходити з того принципу, що протягом 2-ї половини XIII ст., як і в домонгольський період, успадкування чернігівського стола, в основному, визначалося правом родового старшинства. Воно полягало в тому, що будь-який представник династії Ольговичів, навіть наймолодший у межах свого покоління, мав більше прав на Чернігів, ніж будь-який представник наступного покоління, навіть найстарший. На практиці цей принцип ніколи не виконувався «стовідсотково», іноді поступаючись обставинам політичної кон'юнктури. Але в цілому він дотримувався досить суворо: за весь домонгольський період фіксується лише один випадок, коли старший представник певного покоління Ольговичів «обійшов» молодшого представника попереднього покоління (Михайло Всеволодович Олега Ігоревича у 1223 р.), та й то це призвело до масштабного конфлікту, який, цілком можливо, завершився взаємно-задовільним компромісом (див. вище).

Що стосується досліджуваного періоду, то про дотримання в цей час серед Ольговичів права родового старшинства свідчить той факт, що другий із наступників Михайла Всеволодовича – Всеволод IV Ярополчич – точно був його молодшим троюрідним братом. Виходячи з цього, логічно припустити, що безпосередній наступник Михайла, Святослав IV Всеволодович, також не міг належати до наступного покоління Ольговичів. У такому разі «ідеально» було б визнати Михайла і Святослава рідними братами, синами Всеволода Святославича Чермного (припущення А. В. Шекова). Єдиний інший «претендент» на роль батька Святослава Всеволодовича – це Всеволод Святославич, князь Трубецький († 1196), молодший брат знаменитого Ігоря. І нам здається, що правильним слід визнати саме такий варіант.

По-перше, досить маловірогідно, щоб рідний брат Михайла Всеволодовича, якби такий дійсно існував, жодного разу не згадувався б у літописних звістках про цього князя Чернігівського, загалом доволі численних. А по-друге, в березні 1232 р. з Чернігова до Новгороду прибуло кілька місцевих бояр-втікачів – разом «съ княземъ Святославомъ Трубечьскимъ». Очевидно, згадана боярська партія розраховувала посадити Святослава на новгородському столі в якості представника Михайла Чернігівського (князя Новгородського у 1225 та 1229 – 1230 рр.) – суперника Ярослава Переяслав-Суздальського. Однак позиції прихильників Ярослава у Новгороді виявилися занадто сильними, через що «въспятися назадъ князь Святославъ в Русь, уразумѣвъ, яко сии (новгородці. – **С. К.**) солгаша имъ»²⁰.

Цілком логічно припустити, що Святослав Трубецький був сином Всеволода Святославича Ольговича, який народився після 1151²¹ і до 1159 р.²², а у 1185 р. згадується як князь Трубецький²³. Якщо це справді так, то ми «отримуємо» повного тезку великого князя Святослава Всеволодовича, в чернецтві Онуфрія. Він був на одне покоління старшим за Михайла Всеволодовича, хоча, походячи із наймолодшої лінії Ольговичів, фізично доводився приблизно ровесником князя Чернігівського. Пропонуючи Святославу престижний стіл у Новгороді Великому, Михайло міг мати на меті хоча б частково «компенсувати» родові права князя Трубецького на чернігівський стіл. На момент загибелі Михайла Всеволодовича у 1246 р. Святослав Всеволодович Трубецький досяг уже поважного віку – близько 60-70 років. Тож саме він, гадаємо, і став наступником Михайла на великокняжому столі в Чернігові. Мабуть, саме посол Святослава Всеволодовича у травні 1247 р. приєднався до папського легата Плато Карпіні, який повертався з Орди Батия: «З нами з Команії (половецьких степів. – **С. К.**) виїхав також посол князя Чернігівського і довго їхав з нами по Русії»²⁴.

Наступником Святослава IV Всеволодовича на чернігівському столі став Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич. Унікальне для Ольговичів по батькові цього князя не залишає сумнівів у тому, що він був сином Ярополка-Гаврила Ярославича (записаний у ВПП і ЛС дещо вище, а в літописах згадується у 1197 та 1212 рр.²⁵), онуком Ярослава Всеволодовича (великий князь Чернігівський у 1180 – 1198 рр.). Оскільки Ярополк Ярославич у Чернігові ніколи не княжив, то запис його сина в пом'янику з титулом великого князя Чернігівського свідчить про те, що Ольговичі не «випадали з черги» на чернігівський стіл навіть у тому випадку, коли їхні батьки такої «черги» не дочекалися. Це є ще одним аргументом на користь нашої ідентифікації попереднього великого князя Чернігівського, Святослава Всеволодовича, як сина Всеволода Святославича Трубецького.

Хоча сам Всеволод Ярополчич у інших джерелах, крім чернігівського пом'яника, і не згадується, до періоду його княжіння в Чернігові може відноситися повідомлення Галицько-Волинського літопису про волинсько-чернігівський династичний союз, установлений восени 1259 р. «В тыя же дни веселе бысть у Василка князя у Володимери городѣ (Волинському – **С. К.**): нача отдавати дъщерь свою Олгу за Андрѣя князя за Всеволодича к Чернѣгову»²⁶. Виходячи з даних ВПП та ЛС, не викликає сумніву, що Андрій Всеволодович був не князем Чернігівським, а лише сином такого – Всеволода-Лаврентія Ярополчича або, можливо, його наступника Всеволода-Семена.

Щодо великого князя Всеволода-Семена Чернігівського, то протягом XIII ст. у літописах серед всіх Ольговичів згадується (крім Всеволода Чермного) лише

один Всеволод – молодший син Володимира Ігоревича. У 1210 р. Володимир, посівши (вдруге) княжий стіл у Галичі, відправив сина Всеволода з дарами до короля Угорського²⁷. При цьому варто зазначити, що Всеволод Володимирович навряд чи міг народитися раніше 1190 р., оскільки був другим сином свого батька, який сам народився 8 жовтня 1170 р.²⁸.

Зі Всеволодом Володимировичем Всеволода-Семена Чернігівського ототожнив ще архієпископ Філарет (Гумілевський)²⁹, потім цю версію підтримали М. Д. Квашнін-Самарін³⁰ та Р. В. Зотов³¹. Останні, крім того, схилилися до думки, що син Всеволода-Семена, Святослав-Федір, також згадується в Галицькому літописі – під 1255 (потрібно 1254) р., коли якийсь Федір виконував доручення Ізяслава, якому нещодавно вдалося захопити Галич³². Вважаючи цього Ізяслава Володимировичем, указані дослідники ототожнювали Федора з його племінником – Федором-Святославом Всеволодовичем-Семеновичем. Але далеко не факт, що Ізяслав 1255 р. був сином Володимира Ігоревича: принаймні, той Ізяслав, який згадується Галицьким літописом у 1230-х рр. і виступав претендентом на Київ³³, в інших зведеннях зветься Мстиславичем³⁴, онуком Романа (Ростиславича Смоленського)³⁵. Крім того, якби в Галицькому літописі під 1255 р. мався на увазі Федір-Святослав Всеволодович, то постає питання: чому він названий тут не князівським, а лише християнським іменем, яке для двоїменних князів у літописах майже ніколи не вживалося (той же Ізяслав постійно фігурує лише зі своїм князівським іменем)? Вірогідніше за все, Федір 1255 р. був зовсім не князем, а звичайним боярином Ізяслава (Мстиславича).

Що ж до версії про тотожність Всеволода-Семена Чернігівського та Всеволода Володимировича, то вона нам видається цілком прийнятною. В межах покоління Ольговичів, до якого належали Михайло Всеволодович та Всеволод Ярополчич, їхнім наступником у Чернігові міг бути лише онук Олега († 1180), Ігоря († 1201) чи Всеволода († 1196) Святославичів Ольговича. Це цілком відповідає старшинству Всеволода Володимировича, другого сина Володимира Ігоревича. Вірогідність же того, що Всеволод-Семен був двоюрідним чи троюрідним братом Всеволода Володимировича, невідомим із літописів, нам видається мінімальною – але остаточно не виключеною (зокрема, Всеволод-Семен *теоретично* міг бути сином Святослава IV Всеволодовича, онуком Всеволода Святославича Трубецького).

У межах наступного покоління Ольговичів Всеволод-Семен теоретично міг бути онуком Олега-Костянтина Святославича († 1204) або його брата Всеволода Чермного, тобто сином Михайла Всеволодовича – братом Романа Старого, записаного у пом'янніку відразу після Всеволода-Семена. Дійсно, в московських родоводах, укладених близько 1530 р., третім із синів Михайла Всеволодовича названий Семен, князь Глухівський і Новосильський³⁶. Можна було б припустити, що Семен Михайлович, якщо такий реально існував, насправді був старшим за Романа і займав чернігівський стіл перед ним. Однак, по-перше, Семен у родоводах не названий Всеволодом, тоді як у світських джерелах і взагалі у побутовому житті двоїменні князі були відомі насамперед під своїми князівськими іменами. А по-друге, родоводи нічого не знають про те, що Семен Михайлович був великим князем Чернігівським – досить дивно, якби це було насправді так. Для того ж, щоб визнати Всеволода-Семена Чернігівського онуком Олега-Костянтина Святославича, джерела взагалі ніяких підстав не дають (ми вважаємо, що нащадки вказаного Олега закріпили за собою Новгород-Сіверський уділ, але це вже окрема тема).

За даними ВПП і ЛС, син Всеволода-Семена Чернігівського Святослав-Федір був убитий литовцями. Можливо, це сталося у 1263 р. під час масштабного литовського нападу на Чернігівську землю, хоча головним його об'єктом і був Брянськ. «В се же время послать бяше Миндовгъ всю свою силу за Днѣпръ на Романа на дебрянского князя». «И в то время рать прииде на Романа литовського (литовская), онъ же бия с ними и побѣди я, самъ же раненъ бысть, не мало бо показа мужьство свое, и приѣха въ Дебрянскъ с побѣдою и честію великою»³⁷. Цілком можливо, що великий князь Чернігівський, Всеволод-Семен Володимирович (?), вислав на допомогу Роману свого сина, Святослава-Федора, якому в битві з литовцями пощастило менше, ніж

князю Брянському (Роман був лише поранений). Утім, це є не більше ніж гіпотезою, і ми вимушені констатувати, що жодне із двох датованих повідомлень про Чернігівську землю досліджуваного періоду, 1259 і 1263 рр., до конкретного великого князя Чернігівського віднесене бути не може. У 1259 р. таким міг бути як Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич, так і Всеволод V-Семен Володимирович (?); а у 1263 р. чернігівський стіл міг посідати вже і Роман Михайлович, названий князем Брянським за своєю удільною столицею, яка залишилася його фактичною резиденцією і після успадкування Чернігова (але це вже тема окремої роботи).

1. Наскільки ми знаємо, єдина згадка про чернігівське літописання монгольського періоду – це родовід московських дворян Толстих та Васильчикових – нащадків бояр князів Чернігівських: навівши їхні імена до виїзду в Москву в середині XV ст., укладач родоводу додає: «о сем пишет в Летописце Черниговском» (Козляков В. Н. Дашковский сборник XVII века // Рязанская вивлиофика. Исторический альманах. – Рязань, 2000. – Вып. 1. – С. 18). Але ця пам'ятка була створена аж наприкінці XVII ст., і до того ж носить тенденційний характер: укладачеві було вигідно, при викладенні найдавніших поколінь родоводу послатись на якесь «авторитетне» джерело. Зокрема, твердження про те, що предок Толстих виїхав до Чернігова «из Немец из Цесарского Государства» – це класичний, дуже популярний серед московської знаті міф про виїзд з-за кордону. Тому достовірним джерелом, у цьому випадку, родовід Толстих вважатися не може.

2. Відомі також два історико-літературні твори, які, хоч і включені до складу ряду північно-руських літописних зведень, насправді є самостійними пам'ятками. Це «Сказання про вбивство Михайла Чернігівського» (за його розширеною редакцією) і т. зв. «Оповідь про баскака Ахмата», присвячена трагічним подіям у «княженні Курьскія области». Остання в північно-руських зведеннях «штучно» вставлена під 6791 – 6792 (1283 – 1284) рр., тоді як насправді описувані в ній події відбулися не раніше 1287 р., очевидно, – у 1289 – 1290 р. (Кучкин В. А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 32-38). Тоді як О. О. Шахматов, нічого не знаючи про цей факт, вважав, що повість була запозичена з Чернігівського літопису кінця XIII ст., який нібито закінчувався саме на 1284 р.! (Шахматов А. А. Общерусские летописные своды XIV и XV веков // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – Ч. СССXXXII. – С. 162-163, 170). Ця гіпотеза жодних підстав під собою не має: якби північно-руські укладачі дійсно користувалися Чернігівським літописом за другу половину XIII ст., то чому вони не запозичили звідти жодного повідомлення хоча би про кого-небудь з чернігівських князів цього періоду? І взагалі, останнім часом все більше гіпотез-реконструкцій Шахматова визнаються штучними побудовами.

3. Див.: Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 19-37.

4. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17; Синодик Любецького Антонієвського монастиря. – Чернігов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 17зв.-18.

5. Див.: Келембет С. Олег-Павло Ігорович, князь Курський та великий князь Чернігівський // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 5.

6. Там само. – С. 6-9.

7. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 75.

8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 37.

9. Квашнин-Самарин Н. Д. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 212.

10. Зотов Р. В. О черниговских князьях... – С. 38.

11. Абрамович Д. Киево-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – К., 1931 [К., 1991]. – С. 113, 117.
12. Шеков А. В. О ранней части помянника черниговских князей в составе синодикова типа Любецкого // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2016. – № 4. – С. 29.
13. Древнерусские княжеские уставы XI – XV веков. – М., 1976. – С. 148.
14. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – М., 1970. – Т. I. – С. 105; Янин В. Л. Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – М., 1998. – Т. III. – С. 43, 53, 131.
15. Зотов Р. В. О черниговских князьях... – С. 39.
16. Шеков А. В. О ранней части помянника черниговских князей в составе синодикова типа Любецкого. – С. 30.
17. ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 680.
18. Поменник Введенської церкви... – С. 19.
19. Келембет С. Мстислав III-Федір Глібович, великий князь Чернігівський // Сіверянський літопис. – 2017. – № 5. – С. 13-29.
20. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л., 1950. – С. 280.
21. У квітні 1151 р. народився його старший брат Ігор-Георгій (ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 422; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 152).
22. Коли згадується в якості заручника (ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 506; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 171).
23. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 638.
24. Плано Карпини Д. дель. История монгалов. Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны. – М., 1957. – С. 82, 221.
25. Новгородская первая летопись... – С. 43, 53; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 247, 256-258.
26. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 123, 303.
27. Галицько-Волинський літопис. – С. 79; про реальну хронологію цих подій див.: ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 108.
28. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 562 (під 6681 р.). У хронології Київського літопису тут спостерігається сильна плутанина; насправді народження Володимира, як і попередні події, слід відносити ще до 6678 березневого року, як це впливає з порівняння з Новгородським I та Лаврентіївським літописами (Бережков Н. Г. Хронология... – С. 184, 187).
29. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 40-41, прим. 44.
30. Квашнин-Самарин Н. Д. По поводу Любецкого синодика. – С. 216-218.
31. Зотов Р. В. О черниговских князьях... – С. 81-82.
32. Галицько-Волинський літопис. – С. 117.
33. Галицько-Волинський літопис. – С. 96-97.
34. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – Стб. 287, і т. д.
35. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 126, і т. д.
36. ПСРЛ. – М.;Л., 1963. – Т. XXVIII. – С. 214-215 (про дату філіграні паперу – 1530 р., – див. с. 4); Бычкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в. – М., 1986. – С. 74, 75; Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. 1. – С. 180.
37. Галицько-Волинський літопис. – С. 127-128.

Станислав Келембет. Великие князья Черниговские: первые десятилетия монгольского господства.

В статье исследуется вопрос о великих князьях, правивших в Чернигове после гибели Михаила Всеволодовича (1246 г.) и до утверждения там его сына Романа Брянского (1280-е гг.). Имена этих князей после 1246 г. известны нам только из церковных помянников – Введенско-Печерского и Любецкого синодика. Автор предлагает версии о

происхождении, а также приблизительной хронологии правления упомянутых князей – Святослава Всеволодовича, Всеволода-Лаврентия Ярополчича и Всеволода-Семена Владимировича (?).

Ключевые слова: Чернигов, династия Ольговичей, Введенско-Печерский помянник, Любецкий синодик, летописи, генеалогия.

Stanislav Kelembet. The great princes of Chernigov: the first decade of the Mongolian domination.

The article studies the question about the great princes who ruled in Chernigov after the death of Mikhail Vsevolodovich (1246) and until the adoption there of his son, Roman of Bryansk (1280-ies.). The names of these princes since 1246 are known to us only from the church pomyanniks – Pechersk-Vvedensky and Lyubetsky Synodicon. The author offers the versions of the origin and the approximate chronology of the Rule referred to the princes – Svyatoslav Vsevolodovich, Vsevolod-Lawrence Yaropolchich and Vsevolod- Semen Vladimirovich (?).

Keywords: Chernigov, Dynasty Olegoviches, Pechersk-Vvedensky pomyannik, Lyubetsky Synodicon, chronicles, genealogy.

